

УДК 316.347 (=512.123/=512.145) (477.74) "14/18"

ТАТАРИ Й НОГАЙЦІ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ

А. Дізанова

кандидат історичних наук, доцент,

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті досліджено роль татар і ногайців в історії Південної Бессарабії, прагнення ногайців на чолі з правителем Кантемир-мурзою створити власну державу. На основі різних джерел схарактеризовані їхні взаємовідносини зі слов'янським та молдовським населенням, намагання Порти врегулювати стосунки між підданими молдовського господаря і буджацькими ногайцями. Проаналізовано політику російського самодержавства щодо ногайців та буджацьких татар, зокрема, виселення цих народів вглиб Російської імперії наприкінці XVIII – на поч. XIX ст.

Ключові слова: Бессарабія, Буджак, татари, ногайці, орда, Бухарестський мирний договір.

Південна Бессарабія протягом тривалого часу була зоною контактів багатьох етносів, які відрізнялися за своїм походженням, господарчою діяльністю, релігійними та світоглядними цінностями, традиційною культурою. Компактне проживання в такому відносно невеликому регіоні зумовлювало спільне вирішення проблем, зокрема, зовнішньополітичних, запозичення в різних сферах життєдіяльності, а іноді й конфлікти.

Наш науковий інтерес становлять татари й ногайці, які протягом кількох століть проживали в Бессарабському краї, їх взаємовідносини з сусідами. Історія цих народів знайшла відображення в наукових працях А. Бачинського й А. Добролюбського [1; 2], І. Киртоаге [3], М. Русева [4; 5], роботах, присвячених історії Бессарабії [6], Південної Бессарабії [7], Буджака [8]. Однак, залишається чимало проблем, які чекають своїх дослідників.

Зауважимо, що в даній розвідці вживаються різні назви стосовно досліджуваного регіону. Так, у роботах Г. Боплана [9], Д. Кантемира [10], які ми вважаємо цінними джерелами, вжито назву «Буджак». Початковий період історії названих народів пов'язаний з Південною Бессарабією. Однак події XIX ст. охоплюють частково й північну частину Бессарабії.

Буджацькі татари сформувалися на території Буджака в результаті змішування кількох кочових татарських племен і ногайців.

Ногайці з'явилися в Буджаку після походу султана Баязіда II на Молдавське князівство в 1484 році. Частина цих земель була подарована кримському ханові, який і поселив тут своїх підданих – татар і ногайців. У 1569 р. турецький султан Сулейман II виділив ногайцям степову рівнину межиріччя Дністра і Дунаю.

У результаті змішування цих та інших груп з'явилися буджацькі татари, пізніше відомі також як дунайські татари. Розквіт Буджацької орди припав на XVII століття. На чолі орди стояв сераскір. Він був намісником кримського хана, як правило, призначався з числа його родичів з титулом «султан Буджацької орди» або сераскір (генерал), одночасно був васалом Османської імперії.

На думку багатьох дослідників, особливу роль у житті ногайців відіграв Кантемир-мурза (дід відомого державного діяча, господаря Молдавського князівства). Як зазначає В. Грибовський, у 20-х рр. XVII ст. в Північно-Західному Причорномор'ї формується улус ногайця Кантемир-мурзи Дивеєва, що став центром тяжіння для тих ногайців, які залишали Поволжя. Головним консолідуючим чинником для них були військові походи з метою грабунку землеробських народів. Відтак, тогочасні джерела вказують на надзвичайну агресивність буджаців, навіть порівняно з «перекопськими татарами» [11].

З огляду на зростання впливу Кантемир-мурзи, турецький султан надав йому титул яли-агасі, тобто «охоронця узбережжя». Як зазначає Ф. Ангелі, Кантемир Арасланоглу в 1622-1637 рр. був губернатором провінції Сілістра, яка простягалася від гирла Дніпра до гирла Дунаю й включала Добруджу, Аккерман і Кілію. В окремі періоди в його розпорядженні було більш ніж 40-тисячне військо, готове в будь-який час виступити за наказом султана проти поляків [12, с. 23]. Але Кантемир хотів стати династичним правителем, залишаючись при цьому у васальному зв'язку з турецькими султанами. Тим самим він міг стати на один рівень з правителями Криму, Молдови та багатьох інших напівнезалежних держав, що входили до Османської імперії.

Однак Кантемир-мурзі не вдалося створити власне князівство. Після його вбивства кримський хан поновив пряму владу над Буджаком. Хоча родина Кантемира зберегла значення впливової аристократичної фамілії, її представники зайняли першорядне місце серед молдавської знаті, а деякі з них, зокрема Дмитро Кантемир, призначалися турецьким султаном господарями Молдови.

Буджацькі татари деякий час вели досить незалежний спосіб життя. Г. Боплан у своєму «Описі України» зазначав, що в Буджаку, який лежить між Білгородом і Кілією, сходяться і переходять бунтівні татари, які не визнають ні хана, ні турка. Він вказував, що там знаходилось 80-90 їхніх поселень. Звідси вони здійснювали щоденні набіги в Дике поле, брали в полон християн і продавали їх на галери [9, с. 46].

Д. Кантемир зазначав, що Бессарабія населена, крім християнських народів, частково татарами, частково турками. Територія Бессарабії складається з 4-х земель – Буджацької, Аккерманської, Кілійської та Ізмаїльської. Ногайські татари, що проживали в Буджаку, за Кантемиром, поділялися на дві гілки: Орак-огли та Орумбет-огли. Вони ревностно оберігали свої родові особливості [10, с. 25].

Між православним населенням Молдавського князівства і ногайцями-мусульманами постійно спалахували прикордонні конфлікти. Про сусідство татар з молдаванами Д. Кантемир писав: «Для селян особливо великим нещастям є те, що вони живуть по сусідству з татарами, які не тільки таємно крадуть все, що можуть, а й навіть часом ... здійснюють найбільший грабiж, забираючи в полон всіх жителів сіл, яких потім продають у Константинополь як росіян. Хоча подібні набіги вже давно заборонені неодноразовими наказами султана, але хто може уникнути за цих обставин злочинних дій татар?» [10, с. 151].

Порта намагалася врегулювати відносини між підданими молдавського господаря і буджацькими ногайцями, про що свідчить фірман султана Мустафи III (1757-1774), адже і ті, й інші були її васалами і потрібно було, по можливості, враховувати інтереси обох сторін.

Лише в 70-х рр. XVII ст. був офіційно встановлений кордон між Молдовським князівством і землями Буджацької орди – так званий кордон Халіл-паші. За словами Кантемира, він проходив від гирла річки Прут до села Троян, звідси йшов до рову Трояна (Верхній Троянів вал), через річку Ботна і по прямій лінії до гирла річки Бик, де ця річка впадає в Тірас (Дністер).

В кінці XVII ст. у Буджацький степ перекочували орди Єдісанська, Єдичкульська і так званих «білих ногаїв», які втекли з Волги під тиском калмиків. Щільність населення зростала, а площа пасовищних угідь скорочувалась у зв'язку з поступовим рухом на південь українського козацтва та Росії.

Різні джерела називають кілька великих кочових угруповань, що знаходились у XVIII ст. в Буджаку. Серед них найбільш відомі: Єтисан (Єдісан), Єтишкуль, Джембойлик, Орак-улу (Урак-огли), Орумбет-улу (Ур-Мухаммед-огли) й киргизькі улуси.

Турецька адміністрація краю, намагалася розрядити напружену ситуацію на кордонах Османської імперії. У 1728 р. частина єдісанців відкочувала до Очакова, а єдичкульців у 1759 р. переселили до Перекопу. Однак це не призвело до умиротворення

кочівників, і в наступні роки ногайці Буджаку представляли реальну загрозу для прикордонного населення Молдови та України.

Під час російсько-турецьких війн кінця XVIII – поч. XIX ст. російська влада поступово виселила ногайців, а пізніше й татар з Буджаку вглиб Російської імперії, далі від театру воєнних дій. Це намагалися здійснити мирним шляхом, однак у разі непокори останніх допускалося й застосування сили. Так, ногайці спочатку були переселені на Кубань, однак було прийнято рішення про переселення їх в Уральські степи. Виконання цього завдання було доручено О. Суворову, що викликало невдоволення ногайців. Заколот ногайців був придушений. Частина ногайців втекла в межі Османської імперії, решті виділили землі в Приазов'ї, на Молочних водах. Як зазначає дослідник В. Каширін, там їм було відведено 285 тис. десятин зручної землі й 68 тис. десятин незручної землі. У 1801 р. був розроблений амбітний проект перетворення ногайців у козачий стан, однак цей проект залишився на папері через різні причини. Російські власті намагалися долучити ногайців до землеробства, що не відповідало їхнім господарським традиціям.

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. знову постало питання про Буджацьку орду. Російське самодержавство боялося, що буджацькі татари будуть воювати на боці Османської імперії, тому вирішило притягнути їх на свій бік. У перемовинах з татарами особливу роль відіграв відомий український письменник, призначений на початку воєнних дій ад'ютантом командира 2-го корпусу військ Мейєндорфа, І. Котляревський. Він успішно впорався з поставленим завданням і схилив більшість з них на бік Російської імперії, про що довідуємось зі щоденника Івана Петровича [13]. Така позиція буджацьких татар була зумовлена зокрема тим, що російські війська в турецьких фортецях, які вони зайняли, добре ставляться до місцевого мусульманського населення, не здійснюють релігійних утисків та платять за продовольство. Невдачі російських військ (відступ Мейєндорфа від Ізмаїла), а також насильства та пограбування населення окремими російськими військовими частинами призвели до зміни настроїв у регіоні. Частина татар добровільно, а частина через погрози й терор з боку турецького воєначальника Пеглівана-паші переселилися на територію тоді ще турецької фортеці Ізмаїл.

Російське командування, налякане чутками про можливе повстання татар, почало виселення Буджацької орди з регіону. Цей період в історії орди досить ґрунтовно досліджений науковцями [2; 4; 5]. Проте залишається відкритим питання стосовно чисельності татар у регіоні на поч. XIX ст. (в науковій літературі найчастіше наводиться цифра 30-40 тис.) і кількості переселених. В. Каширін вважає, що загальна чисельність Буджацької орди, що переселилася до Росії, складала 6404 особи. З них на Молочних водах залишилося 3945 осіб, решта були поселені в Херсонській та Катеринославській губерніях [14, с. 52]. Тут російська влада намагалася створити умови для переходу татар до осілого способу життя, що викликало невдоволення останніх.

За Бухарестським мирним договором 1812 р. (ст. 7) у татар Єдисанської орди, які під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. перейшли з Бессарабії в Росію, з'явилася можливість повернутися на територію Османської імперії, за умови відшкодування останньою витрат, яких зазнала Росія через перевезення та облаштування татар [15]. У фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО) є справа під назвою «О водворении вышедшей из Бессарабии Едисанской орды татар и ногайцев в Мелитопольский уезд и о употребленной для них сумме (денег – А. Д.)». Тут і о виході обратно означенной Орды на основании трактата в турецкие владения» [16], яка дозволяє відтворити процес переселення названих орд до Османської імперії.

У матеріалах справи містяться документи, в яких зазначено, що ногайці можуть переселитися разом з сім'ями, майном та худобою, визначені маршрути руху. Їхній шлях пролягав від Мелітопольського повіту через Берислав, Ольвіополь і Могилів до кордону, що проходив річкою Прут. Місце перетину кордону знаходилось неподалік від Ясс. Один з документів – це список з 32 осіб, що виявили бажання переселитися в межі Османської

імперії [16, арк. 22-22 зв.]. В іншому документі йдеться про переселення 3144 осіб чоловічої статі (*або 3194 – у документі нечітко написано – А. Д.*) зі 100 000 голів худоби [16, арк. 64]. У листі Дубосарського карантинного інспектора на ім'я Рішельє міститься клопотання з приводу зміни маршруту. Зокрема, татари просили дозволити їм рухатись через територію Бессарабської області, де в достатній кількості степових трав, тобто кормів для худоби. Новий маршрут мав пролягати до містечка Рені, а звідти до Галацу [16, арк. 76 зв.]. 25 січня 1813 р. Рішельє дав такий дозвіл [16, арк. 208].

Документи свідчать, що татар намагалися умовити залишитися в межах Російської імперії, однак більшість з них виявили бажання переселитися до Туреччини. Один з переселенців заявив, що, якби й сам візир наказав ногайцям повернутися на Молочні води, то вони з доброї волі цього не виконають [16, арк. 97]. Мабуть, не дуже добре їм жилося в межах Російської імперії.

У справі є списки татар, що виявили бажання перейти до Туреччини [16, арк. 107-185 зв.]. З 13 січня по 9 лютого 1813 р. перейшли 7233 душі обох статей, а разом з мурзами 7452 особи [16, арк. 208 зв.]. Нагадаємо, що турецька сторона повинна була відшкодувати російському уряду кошти, витрачені на бідних і незаможних переселенців. Міністерство внутрішніх справ називає суму в дві тисячі сто двадцять п'ять рублів [16, арк. 213]. Зазначена архівна справа й інші архівні документи потребують подальшого ретельного вивчення.

Отже, татари й ногайці протягом кількох століть проживали в Південній Бессарабії, перебуваючи в подвійній залежності від Кримського ханства й Османської імперії. Разом з тим, вони були відносно самостійними, прагнули створити власну державу. Без згоди сюзеренів неодноразово здійснювали походи на польські землі. Як свідчать сучасники, досить складними були відносини татар і ногайців зі слов'янським та молдовським населенням краю. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., в період російсько-турецьких війн, вони були переселені вглиб Російської імперії. В Південній Бессарабії не залишилося жодного їх поселення. Створилися передумови для заселення краю колоністами.

1. Бачинский А. Д. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк) / А. Д. Бачинский, А. О. Добролюбский // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинёв : Штиинца, 1988. – С. 82-94.

2. Бачинский А. Д. Конец Буджакской Орды: (По монетным находкам в погребальном инвентаре могильника у с. Бурсучень) / А. Д. Бачинский, А. О. Добролюбский // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев: Штиинца, 1990. – С. 208-222.

3. Киртоагэ И. Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI-первой половине XVII в. / И. Г. Киртоагэ // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинёв : Штиинца, 1988. – С. 72-82.

4. Руссев Н. Гибель Буджакской орды и освоение юга Бессарабии Российской империей / Н. Руссев // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 14. – Одеса : Друкарський дім, 2012. – С. 26-36.

5. Руссев Н. «Татары как-то совсем исчезли...» (последние месяцы истории Буджакской орды) / Н. Руссев // Русин. – 2012. – С. 137-154.

6. Паламарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия / С. В. Паламарчук. – Одесса : Асторопринт, 2008. – 288 с.

7. Південна Бессарабія (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): навчально-методичний посібник / Л. Ф. Циганенко, О. М. Лебеденко, А. В. Дізанова та інші; під ред. Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2011. – 246 с.

8. Буджак : историко-географические очерки народов юго-западных районов Одесщины. Книга для чтения / Ред. : А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. – Одесса : PostScriptUm. – СМІЛ, 2014. – 744 с.
9. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
10. Кантемир Д. Описание Молдавии / Д. Кантемир. – Кишинев : Карта молдовеняскэ, 1973. – С. 24-28.
11. Грибовський В. В. Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI – XVIII століттях / В. В. Грибовський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/g/gribovskiy_zaporozhpobuzh02081.htm
12. Ангели Ф. А. Дмитрий Кантемир (1673-1623 гг.) – личность евразийского масштаба / Ф. А. Ангели // Conferința științifică internațională «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene» // «Присоединение Бессарабии к России в свете многовекового молдо-российско-украинского сотрудничества» (Chișinău, 1-5 aprilie 2012). – С. 22-26. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politkontakt.ru/wp-content/uploads/2012/12/conf_Prisoedinenie_Bessarabii_k_Rossii.pdf
13. Записи И. П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года // Киевская старина. – 1900. – № 12.
14. Каширин В. Б. Вступление русских войск в Бессарабию и ликвидация Буджакской татарской орды в начале русско-турецкой войны 1806-1812 гг. / В. Б. Каширин // Conferința științifică internațională «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene» // «Присоединение Бессарабии к России в свете многовекового молдо-российско-украинского сотрудничества» (Chișinău, 1-5 aprilie 2012). – С. 41-52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politkontakt.ru/wp-content/uploads/2012/12/conf_Prisoedinenie_Bessarabii_k_Rossii.pdf
15. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830 – Собрание 1. – Т. XXXII (1812-1814). – № 225 110. – 16 мая 1812 г.
16. Державний архів Одеської області (ДАОО), Ф. 1, Оп. 219, Спр. 8. О водворении вышедшей из Бессарабии Едисанской орды татар и ногайцев в й уезд и о употребленной для них сумме. Тут и о выходе обратно означенной Орды на основании трактата в турецкие владения (1812 р. –1831 р.), 398 арк.

Дизанова А. Татары и ногайцы в южной Бессарабии.

В статье исследована роль татар и ногайцев в истории Южной Бессарабии, стремление ногайцев во главе с правителем Кантемир-мурзой создать собственное государство. На основании различных источников охарактеризованы их взаимоотношения со славянским и молдавским населением, попытки Порты урегулировать отношения между подданными молдавского хозяина и буджакскими ногайцами. Проанализирована политика российского самодержавия по отношению к ногайцам и буджакским татарам, в частности, выселение этих народов вглубь Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: Бессарабия, Буджак, татары, ногайцы, орда, Бухарестский мирный договор.

Dizanova A. Tatar and Nogai in Southern Bessarabia

The article explores the role of Tatars and Nogai in the history of South Bessarabia, their relationship with the Slavic and Moldovan populations.

Key words: Bessarabia, Budjak, Tatars, Nogais, Horde, Bucharest Peace Treaty.